

סגולה

גליון לתורה ולתעודה המופיע מעת לעת

מאת

יעקב ישראל סטל

גליון 12 • חג הפסח, תש"פ

ארבעה סימנים חדשים לליל הסדר מכתבייך

מבוא

עריכת ליל הסדר כהלכתו כרוכה בביצוע פעולות רבות, שנאמרו בהן כמה וכמה הלכות ודינים, וקיים אפוא החשש שעורך הסדר יחסר או ישנה מהסדר שנקבע. לכך עמדו חכמים – ומהם גדולי הדורות – והעמידו 'סימנים' שיביאו לזכירת רצף וסדר הפעולות הנוגעות לליל הסדר. סימני סדר רבים חוברו במהלך הדורות, והמפורסם שבהם הוא "קדש ורחץ כרפס יחץ", המיוחס לר' שמואל מפלייזא, מבעלי ה'תוספות' הצרפתיים שפעל במחצית השנייה של המאה השלוש-עשרה. סימן זה נתקבל במרבית תפוצות ישראל, אך לצידו נכתבו סימני סדר נוספים בידי חכמים אחרים, ידועים ופחות ידועים, מהם שנדפסו ומהם שעדיין טמונים בכתבי יד¹. בעבר כבר זכיתי להדפיס שלושה עשר סימנים חדשים מכתבייך², וכאן אני מפרסם, בסייעתא דשמיא, ארבעה סימנים נוספים, שכולם, חוץ מאחד, לא נדפסו מעולם³.

* בסוף המאמר נרשמו הקיצורים הביבליוגרפיים שנעשה בהם שימוש.

1 על סימני הסדר ועל כל הנזכר עד עתה, ראה: הגדה שלמה, עמ' 77-82; סטל, צור תעודה, עמ' ג-ה ובהערות שם.

2 ראה מאמרי המופיעים ברשימת הקיצורים שבסוף המאמר.

3 סימן ד ('קדש נטול כרפס טבול') כבר נדפס בידי מ"ח שמלצר (עי' להלן, הערה 11), אך לפי שהסימן נדפס שם ללא ניקוד ופירוש ובנוסף לכך גם מדובר בפרסום שאין רבים מצויים בו, שבתי והדפסתי אותו כאן. כל הסימנים הנדפסים במאמר לא נרשמו בספרו של י' דודזון, אוצר השירה והפיוט: מזמון חתימת כתבי הקדש עד ראשית תקופת ההשכלה, א-ד, ניו יורק תרפד-תרצג.

כנגזר מאופיים התמציתי של סימני הסדר, גם אלו המתפרסמים להלן אינם מחזיקים טקסט מרובה, אך עם כל זאת יש בהם כמה חידושי הלכה ומנהג, כמו⁴: (א) הגבהת הידיים עוד קודם נטילתם במים (א,2); (ב) גם הטיבול הראשון הוא בחרוסת (א,3); (ג) אחרי אכילת האפיקומן אסור גם לשתות (א,12); (ד) את ברכת 'על נטילת ידיים' שקודם הטיבול הראשון יברך בשמחה מיוחדת (ב,2); (ה) לטיבול הראשון יש ליטול שני מיני ירק (ב,2); (ו) אמירת 'הא לחמא עניא' בקול רם (ג,4).

דרך ההדרה: כל הסימנים נוקדו, שבכתבייד הם אינם מנוקדים. השלמתי קיצורים שפיענוחם ודאי, תוך רישום הכתיב המקורי בביאורי על אתר. לא התייחסתי לממלאי שורה. השתדלתי לציין את המקורות להלכות שהובאו בסימנים, ולהלכות הפשוטות ציינתי לטור ושו"ע שעל הלכות הפסח, ומשם יגיע המעיין לשאר ספרות הפסיקה. כן נהגתי בעיקר בשני הסימנים הראשונים, ואילו בשני האחרונים (ג-ד), הקצרים והפשוטים יותר, כמעט לא ציינתי את מקורות ההלכה, בהסתמכי על ציוני בסימנים הקודמים. סדר הסימנים נקבע על-פי א"ב של התחלותיהם.

במאמרי זה נסתייעתי בעזרתם האדיבה של כמה חכמים: ר' משה שפרבר נתן עצמו למלאכת הניקוד, ואף סייעני בביאור כמה טורים; פרופ' ר' בנימין בר-תקוה והרב יעקב לויפר העניקו לי עזרה חשובה בכמה עניינים הנוגעים לסימנים; והרב אברהם דיקמן הודיעני על הסימן 'פרי קודש הגיע' וגם מסר לידי את העתקתו עם פירושו (ואני הגהתי שוב מתוך כתב-יד ופירשתי מחדש). ישאו ברכה מאת יי!

ברצוני להמשיך ולפרסם סימני סדר נוספים שעדיין טמונים בכתבייד, אלא שמלאכת איתורם קשה, שפעמים רבות הם מופיעים במקומות בלתי צפויים. לפיכך פונה אני בבקשה למעיינים המצויים בעולם כתבייד, שידועוני על כל סימן סדר חדש שימצאו, ושכרם כפול מן השמים.

4 ההפניות הן על-פי הסימן והטור (כלומר: א,2 = סימן א, טור 2). רשימת החידושים דלהלן כפופה, כמובן, להבנת את הנאמר בסימני הסדר, שלעיתים קרובות סגנונם הרמזי מקשה על הבנתם הוודאית.

[א] המשמח אלהים ואנשים

מחבר: ר' יצחק השנירי⁵.

משקל: אין.

חתימה: אין.

מקור: הגדה של פסח כמנהג קרפנטרץ, כת"ר רומא, ספריית קונטנוזה 2742 (מתכ"י: F33), דף 165א-ב. כתיבה פרובנסאלית מהמאה החמש-עשרה או השש-עשרה.

פרטים נוספים: רק חציו הראשון של הסימן מחורז, וחלוקת הטורים בחציו השני נעשתה על-פי העניין. לאחר הסימן הועתקו בכתב-היד (דפים 165ב-166א) שני סימנים אחרים, הנפוצים בהרבה הגדות: 'קדש ורחץ' ו'קנך יהנה ממך' עם פענוחו. רובו המכריע של הסימן מורכב משברי פסוקים, לעתים בשינויים קלים מהמקור או בשינוי המשמע המקורי.

סדר ליל הפסח לר' יצחק השנירי:

המשמח אלהים ואנשים יקח ועליו יקדיש את קדוש
שְׁרָאֵל, וְיוֹצִיא יְדוֹ מִחֶק וְיִנְשָׂאָם וְיִנְטֹלָם, וְאַחֵר כָּל יְרוּק יִדְרֹשׁ

- ביאור -

1 המשמח אלהים ואנשים: גפן, יין. על-פי שופטים ט יג. ואנשים: בכתב-היד: 'אנשי', והשלמתי. | 1-2 יקדיש את קדוש ישראל: יאמר את קידוש היום, בו גם מקדש ומהלל את הקב"ה ('קדוש ישראל', על-שום ישעיה ל טו, ועוד). | 2 ויוציא ידו מחקו: איני יודע אם כוונתו לפעולה מיוחדת (שנעלמה מידיעתי) שקדמה לנטילת הידיים שבהמשך, או שזו תחילת תיאורו לנטילת הידיים, ו'ידו' הן שתי הידיים (ושמא יש לתקן: 'ידיו', אך ראה: סימן 'קדוש רחוך ידך', ביאור לטור 1 [=סטל, ששה סימנים, עמ' כה], וצ"ע). הלשון על-פי שמות ד ו: "וַיָּבֵא יְדוֹ בַּחֲקוֹ וַיּוֹצֵאָהּ". **וּיִנְשָׂאָם וְיִנְטֹלָם:** נטילת הידיים שלפני הטיבול הראשון. נקט כדעת רוב הראשונים, שנטילת הידיים הראשונה היא אחרי קידוש ולא לפניו. לסיכום הדעות, ראה: תבורי, פסח דורות, עמ' 238-229, ובמיוחד עמ' 235-236; וראה גם: הרב ב"ש המבורגר, שרשי מנהג אשכנז, ב, בני-ברק תשס, עמ' 307-258. וכנראה 'וּיִנְשָׂאָם' היא הגהת הידיים אחרי נטילתן במים. ראה בבלי, סוטה ד ע"ב: "הנוטל ידיו, צריך שיגביה ידיו למעלה, שמא יצאו המים חוץ לפרק ויחזרו ויטמאו את הידיים". וכן ההלכה, עי' טור ושו"ע,

5 פעל בפרובאנס בתחילת המאה השלוש-עשרה. ראה: פיוטי ר' יצחק השנירי, מהדורת ב' בריתקוה, רמת-גן תשנו, מבוא, עמ' 29 ואילך. ייחוס סימנו לר' יצחק השנירי מופיע בכתב-היד, וכבר נודעו ממנו שני פיוטים אחרים (ש אחד מהם מיוחס אליו בספק-מה) שהוקדשו לענייני הלכה בפירוט רב, כמסורת הפייטנית של כתיבת 'אוהרות' למועדים שרווחה במיוחד בפרובאנס: (א) 'אמת אבאר הלכות סוכה', זולת לשבת שקודם סוכות; (ב) 'אלהים יי חילי', זולת לפרשת זכור. ראה, בהתאמה: פיוטי ר' יצחק השנירי, עמ' 189-193, 221-215 (ושם, מבוא, עמ' 48-50, 98, דיון בכמה מפרטי ההלכות; ועל השאלות בייחוס 'אמת אבאר הלכות סוכה' לפייטן זה, ראה שם, מבוא, עמ' 32-34). אמנם העירני פרופ' בנימין בריתקוה (במכתב פרטי מיום 1 בניסן תשפ) מוקשה לי הופעת ו'א' החיבור בתחילתם של הרבה מהטורים, שאין זו דרכם של הפייטנים המיומנים, בנוסף לכך, גם בחלקו המחורז של הסימן יש חריזה לא מובהקת. מכל זה נראה שר' יצחק השנירי כתב את הסימן בצעירותו, ואפילו כשהיה צעיר מאוד, אולי נער, ועדיין לא שלט במלאכת כתיבת השירה, שהרי כל פיוטיו המאוחרים שומרים בקפידה על סימטריה וסגנון מלוטש. עד כאן דבריו, ותודתי נתונה לו על הערתו.

וְנוטל אותו כְּאִשִּׁי חֲרָשָׁת, וּמִסַּל הַמִּצּוֹת יִקַּח שְׁלֹשׁ חֲלוֹת
אֶחָת מֵהֶנָּה נִשְׁבֶּרֶת וְשׁוֹסַעַת שְׁסַע שְׁתֵּים פְּרִיסוֹת
5 הַחֲצִיָּה א' הִיא לוֹטָה בְּשִׁמְלָה וְהִיא הַלִּילָה לְמִשְׁמֵר, וְהַחֲצִיָּה ב' מְכַסֶּת
וְהִנֵּה מְגִיד מִשְׁנֵה כָּל הַקּוּרוֹת אוֹתוֹ, הֲרָעוֹת וְהַטּוֹב [וְת]
וְיוֹסֵף יָדוֹ שְׁנִית לְרַחוּץ לָזוֹ שְׁנִית

- ביאור -

או"ח, ס' קסב סעיף א. אך איני יודע מדוע סימננו הקדים את הגבלת הידיים לנטילתו, בשונה מההלכה הרווחת וההפך מישעיה ט: ט. "וְיִנְטְלֵם וְיִנְשְׂאֵם". ושמו סבר כפי שעתיד לחדש משנה ברורה, ס' קסב ס"ק ג, שעדיף להגביל את הידיים עוד קודם לנטילתו, שיטה שלא מצאתיה בראשונים. ואחר כל ירוק ידרוש: אחרי אחד ממני הירקות ידרוש לטיבול ראשון. ראה בבלי, פסחים קיד ע"ב: "שאר ירקות"; טור ושו"ע, או"ח, ס' תעג סעיף ו. | 3 ונוטל אותו: כנראה צ"ל: "וְנוטל אותו", טובל את הירק בחרוסת, כנכתב מיד בהמשך. כאשש: כנראה צ"ל: "בְּאִשִּׁי", בבי"ת. וְאִשִּׁי הוא כלים, כמו הושע ג ב: "אִשִּׁי עֲנִיִּים", שפירושו: גביעי ענבים, יין. ועי' גם: ש"מ"ב ויט. חרשת: חרוסת. ומדובר בכתב נדיר למדי, אע"פ ששכיחה החלפת ש"ן שמאלית בסמ"ך ולהיפך. ונקט סימנו כדעת הראשונים, שגם הטיבול הראשון הוא בחרוסת. ראה: רמב"ם, הלכות חמץ ומצה, ח ב. ובספר המנהיג, הלכות פסח, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ח, עמ' תעד-תעה: "ולוקח שאר הירקות, כגון כרפס... ומבקר 'בורא פרי האדמה' וטובלן בחרוסת. וכן מנהג כל ישראל בספרד ופרובינצא וברבור צרפת, לבד תלמידי רבינו שמואל [=רשב"ם] ורבינו יעקב נ"ע [=רבונו תם] אחיו, מצרפת, שהנהיגו לטבול טיבול ראשון בחומץ וכל דבר חוץ וקיהויו...". ועל מנהג רשב"ם ורבונו תם, שהפך לימים למנהג הרווח והנפוץ, ראה: סטל, צור תעודה, עמ' יא-ג. ומסל המצות: ממקום איחסון המצות (מסדר העניינים לא ניתן לפרש ש'סל המצות' הוא קערת הסדר שבה מונחות המצות לפני עורך הסדר). והלשון על-פי שמות כט כג. יקח: יקח ויניח לפניו. שלש חלות: שלש מצות. היינו, עורך הסדר יניח לפניו שלש מצות (בכתב-היד: "ג' חלות"). | 4 אחת מהנה: אחת המצות. אחת מהנה נשברת: הלשון על-פי תהלים לד כא (בהיפוך): "אֶחָת מֵהֶנָּה לֹא נִשְׁבֶּרֶת". נשברת ושוסעת שסע שתיים פריסות: מזה אחת תשבר לשתי פרוסות; עי' טור ושו"ע, או"ח, ס' תעג סעיף ו. והלשון על-פי ויקרא יא ג: "כֹּל מִפְּרֻקַּת פֶּרֶסָה וְשִׁסַּעַת שִׁסַּע פֶּרֶסָת". שתיים: בכתב-היד נחלקה התיבה לשתיים - 'שתי' נכתבה בסוף השורה ו'ם' בתחילת השורה שלאחריה. | 5 והחציה א': חציה האחד של המצה החצויה. בכתב-היד נצמדה האל"ף לתיבה 'היא' שלאחריה, ותיקנת. לוטה בשמלה: תכרך, בבגד, והלשון על-פי ש"מ"א כא י. והיא הלילה למשמר: ותשאר למשמרת להמשך הלילה. והלשון על-פי נחמיה ד טז. ושיעור העניין: חציה האחד של המצה תכרך בבגד ותשמר לאפיקומן. ראה טור, או"ח, ס' תעג סעיף ו(ב): "יקח מצה האמצעית ויבצענה לשנים, ויתן חציה... לאפיקומן, ונותנין אותה תחת המפה, וזכר לַמִּשְׁאָרוֹתָם צָרוֹת בְּשִׁמְלָתָם" (שמות יב לד). "והחציה ב': חציה השני של המצה שנצתה. מכסות: תהיה מכוסה במצות, שיחזירנה לבין שתי המצות השלמות (עי' טור ושו"ע, או"ח, ס' תעג, סעיף ו(ב)). | 6 והנה מגיד משנה כל הקורות אותו: יאמר את ההגדה, את כל אשר קרה לישראל. והלשון על-פי זכריה ט יב ובראשית מב כט. אותו: ש"חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים" (הגדה של פסח, פיסקא 'מרוך זה'). הרעות הטובות: השווה משנת פסחים, י: ד "מוזג לו כוס שני... ולפי דעתו של בן אביו מלמדו, מתחיל בגנות ומסיים בשבח, ודורש מארמי אובד אבי' עד שיגמור כל הפרשה כולה". וכך בטור ושו"ע, או"ח, ס' תעג סעיף ז. הרעות: בכתב-היד: 'הרעו', והשלמות. | 7 ויוסף ידו שנית לרחוץ לזו שנית: יג ע"ב, יד ע"ב. וזו כדעת רוב הראשונים שיש ליטול ידיים פעמיים - לפני הטיבול הראשון וקודם הסעודה, ראה: תבאר, פסח דורות, עמ' 216-229, 239-240. ויוסף ידו שנית: הלשון על-פי ישעיה יא יא: "וְיוֹסֵף אֶזְנִי שְׁנִית יָדוֹ". לרחוץ: בכתב-היד: 'לרחו', והשלמות. לזו שנית: בכתב-היד: 'לזו שני' והקריאה אינה בטוחה, ותיקנתה את 'שני' ל'שנית'.

לְבָרֶךְ עַל הַלֶּחֶם אֶל מוֹצִיאָו, וַיִּתֵּן אֶת הַבֶּרֶכָה עַל הַגְרִיזִים
וַיִּקַּח לוֹ לְטִבּוֹל מִמְּרוֹרָיו, וּבִכְרֵיהֶם יִקַּח חֲלָה שְׁלִישִׁיה
10 גַם טַבֵּל לֹא יִטְבֹּלְנוּ גַם בֶּרֶךְ לֹא יִבְרַכְנוּ
יְהִי לְמֵלֵא בִטְנָם מִן הַלֶּחֶם וּמִן הַנְּזִיד
וַיֵּבֵא אֶל הַמַּחְתֶּרֶת לְאָכּוֹל עֲנִי, וְאַחֲרָיו לֹא יֵטְעוּם לֶחֶם אוֹ כֵּל מְאֻמָּה
וְעַם הַשְּׁלִישׁ אֲשֶׁר נִשְׁעַן עַל יָדוֹ יִבְרַךְ
וּבְאַחֲרוֹן מְנַסִּיכֵי מִדֵּין יַעֲשׂוּ הַלּוּלִים לְאֲדוֹנָיו.

- ביאור -

8 **לברך על הלחם:** לברך על המצה השלמה. **אל מוציאו:** ברכת "המוציא לחם". והלשון מבמדבר כד ח: "אֵל מוֹצִיאֹו מִמִּצְרַיִם". **ויתן את הברכה:** יברך את ברכת "על אכילת מצה". **על הגריזים:** על המצה הגזורה, השבורה, ש'גריזים' הוא 'גזירים' בשיכול אותיות. על שיטות הראשונים בדבר הברכה הנאמרת על המצה השלמה והברכה שעל הפרוסה, ראה: טור ובית יוסף, או"ח, סי' תעה סעיף א; הגדה שלמה, עמ' 154-157; הרב י' בינדר, 'פירוש חדש מכתב יד לפיט' אלהי הרוחות לכל בשר' לר' יוסף טוב עלם, קבץ על יד, סדרה חדשה, ספר כב (לב), ירושלים תשעד, עמ' 152 הערה 141, ובכל הנסמן שם. ולשון הצלעית האחרונה על-פי דברים יא כט: "וַיִּנְתְּתָה אֶת הַבֶּרֶכָה עַל הַר גְּרִזִּים". | 9 **ויקח לו לטבול ממרוריו:** יקח ויטבול את המרור בחרוסת. **ממרוריו:** אולי צ': 'מרוריו'. **ובכריהם:** ולכריכת המרור עם המצה. בכתב-היד: 'ובכיריהם', ואותיות 'יר' שבאמצע אין קריאתן ודאית, ותיקנתי ל'ובכריהם'. **יקח חלה שלישיה:** יטול את המצה השלישית. ראה טור, או"ח, סי' תעה סעיף א(ב): "נוטל מצה שלישית, ובוצע ממנה, וכורכה עם המרור, ואוכל ביחד, וזכר למקדש כהלל, שהיה כורך פסח מצה ומרור ואוכל". | 10 **גם טבל לא יטבלנו:** את המצה והמרור הכרוכים לא יטבול בחרוסת, וזו אחת משיטות הראשונים, עי' טור, או"ח, סי' תעה סעיף א(ב) ובבית יוסף שם; הגדה שלמה, מבוא, עמ' 170-171. **גם ברך לא יברכנו:** לא יברך מאומה על אכילת המצה והמרור הכרוכים. ראה בבלי, פסחים קטו ע"א: "והדר אכיל מצה וחסא בהדי הדדי בלא ברכה". לשון הצלעית על-פי במדבר כג כה: "גַם בֶּרֶךְ לֹא תִבְרַכְנוּ". | 11 **יהי למלא בטנם מן הלחם ומן הנזיד:** יאכל את סעודת החג. ונקט סימננו "למלא בטנם", כי יש לאכול את האפיקומן על השובע. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעז סעיף א. **יהי למלא בטנם:** הלשון על-פי איוב כג: "יְהִי לְמֵלֵא בִטְנּוֹ". **מן הלחם ומן הנזיד:** השווה חגי ב יב: "אֵל הַלֶּחֶם וְאֵל הַנְּזִיד". | 12 **ויבא אל המחותר:** יגש למקום המסתור, "תחת המפה" (עי' לעיל, ביאור לטור 5), שם הניח את מצת האפיקומן. **המחותר:** בכתב-היד: 'המחתר', והשלמתי. **לאכול עני:** לאכול את מצת האפיקומן, שהיא "לחם עוני" (דברים טז ג). ועל הצלעית מרחף רוחו של תהלים י ט: "יִצְאֶרְבּ בַּמַּסָּתֵר ... לְחִטּוֹף עַנִּי", ש'מסתר' קרוב ל'מחתרת'. **ואחריו:** אחרי אכילת האפיקומן. **לא יטעום לחם:** מצה. **או כל מאומה:** או דבר מאכל אחר, ואולי כוונתו לאסור גם שתייה. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעה סעיף א. ולשון הצלעית על-פי ש"מ"ב ג לה: "אֲטַעֵם לֶחֶם אוֹ כֵּל מְאֻמָּה". | 13 **ועם השלישי:** ועם הכוס השלישי. **אשר נשען על ידו:** המונח על כף ידו, כי יש להגביה את הכוס של ברכת המזון. ראה בבלי, ברכות נא ע"א: "כוס של ברכה... מגביהו מן הקרקע טפח". וכך בטור ושו"ע, או"ח, סי' קפג סעיף ד. **יברך:** ברכת המזון שלאחר הסעודה. ולשון הטור על-פי מ"ב ז יז: "אֵת הַשְּׁלִישׁ אֲשֶׁר נִשְׁעַן עַל יָדוֹ". בשינוי המשמע. | 14 **ובאחרון מנסיכי מדין:** בכוס הרביעי הנרמז בשמו של האחרון מחמשת מלכי מדין - 'רבע' (כסדר הופעתם במדבר לא ח). וכנראה 'נסיכי' רומז גם ליינ, כמו במדבר טו ה: "וַיִּיָּצֵן לְנֶסֶךְ", ומשום כך שיהיה סימננו לכנות את "חמשת מלכי מדין" (במדבר לא ח) בשם 'נסיכי'. **מנסיכי:** המ"ם תלויה בין השיטין בכתב-היד. **יעשו הלולים:** יאמר את ההלל המצרי (תהלים קיג-קיד) ואת ההלל הגדול (תהלים קלו). עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תפ סעיף א. והלשון על-פי שופטים ט כז. **לאדוני:** להקב"ה.

[ב] יברך בגפן ואחר יקדש זמנו

מחבר: לא ידוע⁶.

משקל: המתקרב: --- / --- / --- // --- / --- / --- // 7

חתימה: אין.

מקור: הגדה של פסח שבסידור מנהג צרפת, כת"י ניו-יורק, בית המדרש לרבנים 4460 (מתכ"י: F25362), דף 76א. כתיבה אשכנזית, המאה הארבע-עשרה.

זה הסדר:

יְבָרֵךְ בְּגִפֶּן וְאַחֲרָיִקְדֹשׁ / זְמַנּוֹ לְקוֹנוֹ, בְּרָכָה יַחֲדָשׁ
נְטִילָה יְבָרֵךְ בְּרִנָּה עֲצוּמָה / יִטְבֵּל יְרֻקוֹת, יְבָרֵךְ 'אַדְמָה'
יִבְצַע בְּצוּעוֹת בְּמִצְוֵה שְׁנִיָּה / וְיִשֵּׁים בְּתוֹךְ, וְיִתְחִיל בְּעֻנְיָא
וְשִׁנִּי יִמְלֵא לְמָה נִשְׁתַּנָּה / וְעֲלִיו יְבָרֵךְ בְּרָכָה הַגּוֹנָה
5 וְנְטִילָה יְבָרֵךְ לְבִרְכָה הַמוֹצָא / אֲכִילַת פְּרוּסָה בִּיחַד לְהַנְצָא

- ביאור -

1 **יברך בגפן:** יברך 'בורא פרי הגפן' על הכוס. **ואחר יקדש זמנו:** אחר כך יברך ברכת קידוש היום וברכת 'זמן' - 'שהחיינו'. **לקונו:** לכבוד קונו, הקב"ה. **ברכה יחדש:** יאמר ברכה חדשה, שלעולם אינו אומרה, והיא: 2 **נטילה** **יברך:** ברכה על נטילת הידיים שקודם הטיבול הראשון. וזו ברכה מחודשת, כי בכל ימות השנה אין מברכים על נטילת ידיים שקודם אכילת דבר שטיבולו במשקה (ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' קנח סעיף ד). אכן להלן טור 5 הוסיף סימנו, שיש לברך גם על נטילת הידיים שקודם הסעודה, וזו כדעת ר' יצחק אבן גיאת וראשונים נוספים, שיש לברך בשתי הפעמים שנטילים ידיים, קודם הטיבול הראשון וקודם הסעודה. ראה: תבורי, פסח דורות, עמ' 216-229; הגדה שלמה, מבוא, עמ' 96 ואילך. **ברנה עצומה:** בשמחה גדולה, וכנראה מאהבת החידוש, שבכל ימות השנה אין מברכים על דבר שטיבולו במשקה. ולא מצאתי מקבילה להדגשה זו של סימנו. **יטבל:** בחרוסת או בחומץ ומי מלח (לשתי הדעות, ע"י לעיל, סימן [א] ביאור לטור 3). **ירקות:** אחד ממניי הירקות. ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ו. ואיני יודע אם נקט 'ירקות' בלשון רבים בעקבות לשון חז"ל (ראה בבלי, פסחים קיד ע"ב, שלטיבול הראשון יש ליטול "שאר ירקות"), או שלדעתו יש ליטול שני מיני ירקות לטיבול הראשון, מנהג חריג שלא נודע (השווה: סימן 'תקדש במים', טור 1 ובביאורו [=סטל, ששה סימנים, עמ' ל]). **יברך 'אדמה':** יברך 'בורא פרי האדמה'. ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ו. 3 **יבצע בצועות במצה שנייה:** יבצע לשני חלקים את המצה השנייה, האמצעית. וכן סוברים הרבה ראשונים, ראה: סטל, צור תעודה, עמ' 1-2, הערה לטור 6. **וישים בתוך:** ישיב את מחצית המצה 'בתוך', באמצע, בין שתי המצות. **ויתחיל בעניא:** יפתח באמירת 'הא לחמא עניא'. **בעניא:** התיבה חורגת מן המשקל. 4 **ושיני:** כוס שני מארבעה הכוסות. **ימלא למה נשתנה:** ימוזג קודם אמירת 'מה נשתנה'. ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ז. **ועליו יברך ברכה הגונה:** על הכוס השני יברך ברכה משובחת, את ברכת 'גאל ישראל'. שאומר עליו את כל ההגדה עד ברכת 'גאל ישראל'. ע"י טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ז וסי' תעד סעיף א. 5 **ונטילה** **יברך:** יטול את ידיו שוב ויברך עליהם 'על נטילת ידיים'; ע"י לעיל, ביאור לטור 2. **לברכה המוצא:** ויברך על

6 מהופעתו היחידאית של הסימן בסידור מנהג צרפת מהמאה הארבע-עשרה, מסתבר לשער, שהמחבר פעל בצרפת לא יאחר מאותה מאה.

7 ישנן כמה חריגות קלות מהמשקל, שחלקן, כנראה, בטעויות העתקה, ובנוסף לכך, טור 7 לקוי. ראה בביאור שם.

וסועד ומפטיר עלי הבצועה / שלישי למזון לברכת ישועה
 ויטול ידיו בלא ברכה /
 רביעי ימלא לגמור הלל / ואלהי ישראל ישמרני ביוםם וגם ליל.

- ביאור -

המצה 'המוציא לחם מן הארץ'. **המוצא:** אין קריאת האל"ף בטוחה, אך כן מסתבר מהחריזה. **אכילת:** כנראה רמזו גם לברכת 'על אכילת מצה' וגם לאכילת המצה. **פרוסה:** אולי: את ברכת 'על אכילת מצה' יברך על הפרוסה, המצה החצויה. ויש בכך דעות שונות בראשונים, ראה לעיל סימן [א], ביאור לטור 8. **ביחד:** כנראה הכוונה לאכילת המצה עם המרור כרוכים יחד (עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעה סעיף א). אך איני יודע מדוע השמיט את אכילת המרור שקודם לכן. **להנצא:** איני יודע פירושו. 6 **וסועד:** סועד את סעודת החג. **ומפטיר עלי הבצועה:** מסיים את הסעודה באכילת המצה הבצועה שגשמה לאפיקומן. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעז סעיף א. **שלישי למזון:** ימזוג כוס שלישי מארבעה הכוסות כדי לברך עליו את ברכת המזון שלאחר הסעודה. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעט סעיף א. **לברכת ישועה:** עליפי תהלים קטז יג: "פוס ישועות אשא", הגדרש על הכוס של ברכת המזון. ראה: בבלי, ברכות נא רע"ב ועוד. 7 **ויטול ידיו בלא ברכה:** יטול ידיו במים אחרונים ולא יברך על נטילה זו, שנטילה זו אינה חובה (עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' קפא סעיף ז ובנו"כ). הוראה זו בנוגע לליל הסדר מופיעה בהרבה ראשונים, ואיני יודע אם זה מפני שבלייל הסדר הקפידו במים אחרונים יותר משאר ימות השנה או שהיא נאמרה כהתנגדות למנהג הקדום לקבוע בלייל הסדר ברכה מיוחדת על מים אחרונים - 'על שטיפת ידי'. עי' סימן 'כשבאין מבית הכנסת', ביאור לטור 69 [=סטל, כשבאין מבית הכנסת, עמ' לא]. **ויטול ידיו בלא ברכה:** הטור כולו לקוי. משקל הצלעית הראשונה לקוי, והצלעית השנייה חסרה לגמרי. 8 **רביעי ימלא:** את הכוס הרביעי מארבעה הכוסות ימזוג וימלא. **לגמור הלל:** לגמור עליו את ההלל. ראה משנת פסחים, יז (=בבלי, פסחים קיז סע"ב): "רביעי - גומר עליו את ההלל". **לגמור הלל:** הניקוד 'לגמור' הוא מפני המשקל, ואולי יש גם לתקן: 'ההלל'. **ואלהי ישראל ישמרני ביוםם וגם ליל:** השווה בבלי, פסחים קט ע"ב: "'ליל שמרני' (שמות יב מב), ליל המשומר ובא מן המזיקין". **ואלהי ישראל:** בכתביהיד: 'וא' יש', והשלמתי את הקיצורים. **וגם:** בכתב היד נכפל בטעות: 'וגם וגם'. צלעית זו חורגת מן המשקל, אך חריגות כאלו שכיחות בסימני שירים.

[ג] פרי קודש הגיע

מחבר: לא ידוע⁸.

משקל: אין.

חתימה: אין.

מקור: הגדה של פסח, כת"י ניויורק, בית המדרש לרבנים 4454 (מתכ"י: F25356), דפים 1ב-2א. כתיבה אשכנזית, שנת ה'פט (1389).

8 גם כאן, מהופעתו היחידאית של הסימן בהגדה של פסח אשכנזית משלהי המאה הארבע-עשרה, מסתבר, שמדובר בחכם אשכנזי שפעל לא יאחר מאותה מאה. בנוסף לכך, כמה דברים שהובאו בגליונות כתב-היד מראים זיקה רבה לבית מדרשו של ר' אלעזר ב"ר יהודה מוורמייזא, ה'רוקח' (ראה: דרשה לפסח [לר' אלעזר מוורמייזא], מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשסו, עמ' 125 הערה 2, ועמ' 126 הערה 5), ואולי גם סימנו נכתב בידי חכם שהיה קרוב לאותו בית מדרש.

הא לך הסדר של פסח:

- פְּרִי קוֹדֶשׁ הַגִּיּעַ
נוטל יְרֻקוֹת וְצוֹבֵעַ
בּוֹצֵעַ אֶחָת וּמַצִּיעַ
מִגִּבֵּיהַ וְאַגָּדָה מִשְׁמִיעַ
5 בְּשֵׁנִי מְבָרֵךְ וְגוֹמֵעַ
נְטִילַת לַחֵם וְאַכִּילָה קוֹבֵעַ
טִיבּוֹל מְרֹדֶר יִצִּיעַ
כוֹרֵךְ מִצָּה וּמִשְׁבִּיעַ
בְּפִרוּסָה אֲשֶׁר הַצִּנֵּעַ
10 שְׁלִישִׁי לֶזֶן בְּרִבִּיעַ
בְּרִבִּיעִי הַלּוּלִים מִבִּיעַ.

- ביאור -

1 פרי: ברכת 'בורא פרי הגפן'. קודש: ברכת קידוש היום. הגיע: ברכת שהחיינו, על־שום תיבת "והגיענו". והן שלוש הברכות הנאמרות על הכוס הראשון מארבעה הכוסות. | 2 נוטל: נוטל ידיו במים. ירקות: אחד ממיני הירקות לטיבול הראשון. צובע: וטובל בחרוסת או בחומץ. 'צובע' הוא לשון הטבלה, ראה: רש"י, חגיגה כב ע"ב, ד"ה 'צובעין'. | 3 בוצע אחת: בוצע ומחלק את אחת המצות. ומציע: לשון אמצע. כלומר: משיב את אחד החצאים אל בין שתי המצות השלמות, ובכך הוא ממצע ביניהן את חצי המצה. וכך בטור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ו(ב). | 4 מגביה: מגביה את הקערה עם המצות, בשעה - ואגדה משמיע: כנראה כוונתו, כשאומר 'הא לחמא עניא' עד 'בני חורין'. ראה ספר ראבי"ה, ב, פסחים, סי' תקכה, מהדורת הרב ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, עמ' קו (המוסגר נוסף ממני): "לאחר שהניח [המצה] החציה בין שתי השלימות... מניח המצות עם הירקות בתוך הכלי, ואומר: 'הא לחמא עניא' וכו' עד 'בני חורין'... [ו] ניהוג הוא להגביה הקערה עם מה שבתוכה...". וזו דעת ראשונים נוספים, ראה סימן 'כשבאין מבית הכנסת', ביאור לטורים 30-32 [=סטל, כשבאין מבית הכנסת, עמ' כו-כז]. משמיע: אפשר שכוונתו להשמעה בקול רם, שבצורה כזו יש לומר את פיסקת 'הא לחמא עניא'. ראה: סימן 'זהיה מדי שנה בשנה', טור 6 ובביאור [=סטל, חמשה סימנים, עמ' ו]. | 5 בשיני: על הכוס השני מארבעה הכוסות. מברך: את ברכת 'אשר גאלנו'. וגומע: ושותהו. עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף ז. | 6 נטילת [...] ומשביע: עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תעג סעיף א. | 6 נטילת: נוטל ידיו במים לסעודה, אע"פ שכבר נטל את ידיו קודם הטיבול הראשון. עי' לעיל, סימן [א], ביאור לטור 7. מברך: המוציא לחם מן הארץ. ואכילה קובע: קובע על האכילה את ברכת 'על אכילת מצה'. | 7 טיבול מרוד: מטביל את המרור בחרוסת. יציע: ישים (עי' מילון ב"י, ערך 'יצע', עמ' 2123). היינו, ישים לפני הסועדים. | 8 כורך מצה: כורך מצה ומרור ואוכלם ביחד. ומשביע: אוכל את המצה החצויה (פרוסה), סימן [א] ביאור לטור 11. | 9 בפרוסה אשר הצניע: זה האפיקומן. היינו, אוכל את המצה החצויה (פרוסה) שהצניע. | 10 שליש: על הכוס השלישי מארבעה הכוסות. לון ברביע: מברך להקב"ה ('לון') את ארבע הברכות ('רביע') שבברכת המזון שלאחר הסעודה. ברביע: בכתב־היד: 'ברביעי', וזו כנראה גרירה מתחילת הטור הבא, ותיקנתי 'ברביע' כמוכרח מהחריזה. | 11 ברביעי: בכוס הרביעי מארבעה הכוסות. הלולים מביע: יאמר את ההלל המצרי (תהלים קיג-קיח) ואת ההלל הגדול (תהלים קלו). עי' טור ושו"ע, או"ח, סי' תפ סעיף א.

דן קדש נטול כרפס טבול

מחבר: ר' אברהם ב"ר יצחק הלוי תמ"ך⁹.

משקל: אין.

חתימה: אין.

מקור: מחזור מנהג קרפנטרץ לפסח, כת"י לונדון, הספרייה הבריטית Add. 14761 (מתכ"י: F4944), דף 101א. כתיבה פרובנסאלית מהמאה הארבע-עשרה. כתב-היד נתכנה 'הגדת ברצלונה'.

פרטים נוספים: בכתב-היד מסתיימת ההגדה של פסח בדף 88א, לאחריו הועתקה תפילת העמידה לפסח, וכאן, בדפים 99ב-101א, הועתקו שני פיוטים לפסח מאת ר' אברהם הלוי צ'ב"י ב"ר יצחק הלוי זלחה" (מהכותרת בדף 99ב). לפיוט הראשון שני חלקים: הראשון, 'אשר מקור חיי בידו', סודר בקצרה את הדורות, מבריאת העולם ועד יציאת מצרים, והשני, 'ליל עז ושומרים צבי אעדה', גולל בפירוט ובהרחבה את הלכות ודיני ליל הסדר¹⁰. לאחר פיוט זה מופיע סימן הסדר שלפנינו, ולפניו הכותרת: "עוד לו", היינו, גם סימנונו הוא למחבר הנזכר, ר' אברהם ב"ר יצחק הלוי. שני הפיוטים נדפסו במאמרו של מ"ח שמלצר שהוקדש לפיוטי 'הגדת ברצלונה' אשר נכלל בכרך המבואות למהדורה הפקסמילית של הגדה זו¹¹, ולפי שהוא נדפס שם ללא ניקוד ופירוש וגם מדובר בפרסום נדיר למדי שאין רבים ממשמשים בו, שבתי והדפסתי כאן את הסימן¹².

9 מחכמי ומנהיגי הקהילה בעיר גירונה שבספרד במחצית השנייה של המאה הארבע-עשרה, ונפטר בתחילת שנת ה'קנד (1393). כמה פרטים לתולדותיו, ראה: ל"א פלדמן, ר' אברהם ב"ר יצחק הלוי תמ"ך: חכם גירונדי מסוף האלף החמישי, הדרום, כה (ניסן תשכז), עמ' 186-192.

10 זהות החריה של שתי חטיבות פייטניות אלו מוכיחה כי מדובר בפיוט אחד ולו שני חלקים, שהראשון משמש כפתיחה לשני. וזו גם דעתו של מ"ח שמלצר, בפרסומו הנרשם בהערה הבאה.

11 ראה: M. Schmelzer, "The Poems: A Literary Study", in: J. Schonfield (ed.), *The Barcelona Haggadah: An Illuminated Passover Compendium from 14th-Century Catalonia in Facsimile (MS British Library Additional 14761)*, London 1992, pp. 95-98. מהדורתו של שמלצר לפיוטים אינה כוללת ניקוד וביאור אלא רק הטקסט העברי ותרגומו לאנגלית. הפיוט הראשון, 'אשר מקור חיי בידו', על שני חלקיו, כבר נדפס קודם לכן בידי ל"א פלדמן, 'פיוט לסדר פסח לר' אברהם ב"ר יצחק הלוי תמ"ך', הדרום, לא (ניסן תשל), עמ' 217-222, וחלקו השני של הפיוט ('ליל עז ושומרים צבי אעדה') שב ונדפס עליידי הרב מ' אהרוני, פיוטי הלכה ומנהג לחג הפסח: מנוקדים, מבוארים ובציון מקורות, רמת-גן תשנז, עמ' 141-143.

12 וברצות יי דרכי איש, אהדיר מחדש גם את הפיוט הראשון, בצירוף ביאור מדוקדק.

עוד לו:

קִדְשׁ נְטוּל / כֶּרֶפֶס טָבוֹל וְאָכוּל // מְזוּג הַגָּד נְטוּל / מוֹצֵיא וּמִצָּה לְאָכוּל
מְרוּר כְּרִיכָה מַעֲדָן מִצָּה רַחֵץ // מְזוּן וְכוּס הַלֵּל לְאֵל יָכוֹל בְּכָל.

- ביאור -

כותרת: **עוד לו:** עוד פיוט לר' אברהם ב"ר יצחק הלוי תמ"ך, ממנו הובא קודם לכן פיוט אחר. עי' מבוא. | 1
קדש: קידוש היום על הכוס. **נטול:** נטילת הידיים קודם הטיבול הראשון. **כרפס טבול:** הטבלת ירק בחרוסת או בחומץ. **ואכול:** אכילת ה'כרפס'. וכאן הושמט מסימננו חציית המצה לשני חלקים, וצ"ע. **מזוג:** מוזגת הכוס השני. **הגד:** אמירת ההגדה מ'הא לחמא עניא' ועד 'גאל ישראל'. **נטול:** נטילת הידיים שקודם הסעודה. **מוציא:** ברכת 'המוציא לחם מן הארץ' על המצה. **ומצה לאכול:** ברכת 'על אכילת מצה' ואכילת המצה. | 2 **מרוור:** אכילת מרוור. **כריכה:** אכילת מצה ומרוור כרוכים, וזכר למנהגו של הלל הזקן. **מעדן:** כנראה: מעדנים. היינו, אכילת סעודת החג ומעדניה. **מצה:** אכילת מצה לאפיקומן. **רחץ:** רחיצת הידיים במים אחרונים. **מזון:** ברכת המזון. **וכוס:** מוזגת הכוס הרביעי מארבעה הכוסות. **הלל:** השלמת ההלל המצרי (תהלים קיג-קיא). **לאל:** כנראה: אמירת הלל הגדול (תהלים קלו), על־שום פתיחתו: "הודו לַיְי כִּי טוֹב". **יכול בכל:** אשר יכולתו בכל. ואולי רומז לאמירת ברכת 'שתבח' שנוסחתה: "האל, המלך, הגדול והקדוש, בשמים ובארץ". היינו, כוחו נראה בכל העולם.

רשימת הקיצורים הביבליוגרפיים:

הגדה שלמה = הגדה שלמה: סדר הגדה של פסח עם חילופי נוסחאות, הערות וצייונים וילקוט פירושים, מאת הרב מ"מ כשר ובעריכת הרב ש' אשכנזי, ירושלים תשטו
סטל, חמשה סימנים = מאמרי 'חמשה סימני ליל הסדר חדשים מכתבייד', מוריה, שנה שלושים וחמש, גליון ז-ט (תטו-תיז), ניסן תשעז, עמ' ג-יג
סטל, כשבאין מבית הכנסת = מאמרי 'כשבאין מבית הכנסת ליל שימורים': סימן חדש לסדר ליל פסח, מוריה, שנה שלושים ושבע, גליון א-ג (תלג-תלה), ניסן תשעט, עמ' כא-לד.
סטל, צור תעודה = מאמרי 'צור תעודה': סימן חדש לסדר ליל פסח, מוריה, שנה שלושים ושלש, גליון ד-ו (שפח-שצ), ניסן תשעד, עמ' ג-יג;
סטל, ששה סימנים = מאמרי 'ששה סימנים חדשים לליל הסדר מכתבייד', מוריה, שנה שלושים ושש, גליון ד-ו (תכד-תכו), ניסן תשעה, עמ' כ-ל
תבורי, פסח דורות = 'תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תלאיב תשסב